

Масенко Л. Т.

СУРЖИК: МІЖ МОВОЮ І ЯЗΙΚОМ

К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011.— 135 с.

Л. Т. Масенко, професор Києво-Могилянської академії, досліджує суржик та українсько-російські гібридні форми мовлення вже не один рік. Є, зокрема, упорядником збірника «Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгводицу» (2006) та монографії «(У)мовна (У)країна» (2008), а також низки студій, фахових і публіцистичних статей. У 2011 р. вийшла її остання монографія на цю тему, книжка «Суржик: між мовою і язиком».

Рецензована монографія пропонує комплексний погляд на проблематику так званого суржику і є першою такого роду в Україні. Аналогічна за своїм підходом та змістом публікація вийшла роком раніше в Польщі, її автором є гданський україніст А. Брацький¹. Попри свій стислий обсяг (135 сторінок), рецензована монографія пропонує всебічний погляд на суржик, викладений з максимально можливою систематичністю і послідовністю. Авторка оперує сучасною соціолінгвістичною термінологією. Однією з головних рис є інтердисциплінарний підхід, який варто оцінити однозначно позитивно. У дев'яти розділах дослідниця використовує методи з ряду гуманітарних дисциплін для опису такого складного явища, як суржик: крім соціолінгвістичного, книжці притаманні соціокультурний та психолінгвістичний підходи. Причому дослідниця розглядає титульний феномен із синхронної та діахронної перспектив, що також передбачає історичний кут зору. Методи дослідниця аплікує на різні галузі культури та соціо: це не лише мовлення, яке опинилося у фокусі дослідниці, а й пуб-

ліцистика, художня література або популярна культура.

Свою розвідку авторка починає з термінологічного визначення проблематики. Як, зокрема, зауважує Масенко, у щоденній комунікації та в публіцистиці терміном «суржик» інколи позначається будь-яка суміш двох або кількох мов чи будь-яка суміш узагалі (слово було запозичене з сільськогосподарського середовища). Проте, на її думку, цей термін слід закріпити за позначенням саме суміші української та російської мов.

Другий розділ являє собою нарис історії виникнення цього феномену, що її можна простежити на пам'ятках української літератури. Як зазначає авторка, суржик є результатом та одним з інструментів процесу русифікації. Зокрема, у ХХ столітті русифікація досягла свого максимуму. Штучне зниження престижу української мови (включаючи інституційні втручання в українську граматику), супроводжуване масивним винищуванням носіїв української мови (селян та міської інтелігенції), відбувалося поряд з підвищенням престижу російської. Це призвело до виникнення суржику як перехідного явища на шляху від української до російської у мовній поведінці та свідомості носіїв, а також як певного результату мовної конвергенції.

У третьому розділі авторка спростовує загальнопоширене твердження про абсолютне переважання суржику та позначає його як некоректне. Зазначимо, що подібне твердження можна почути й від чільних українських інтелектуалів. Так, наприклад, О. Забужко під час одного зі своїх останніх виступів у Празі, відповідаючи на запитання публіки про «дві України», сказала приблизно так: якщо взяти два крайні полюси,

¹ Brack A. Surżyk: historia i terażniejszość.— Gdańsk, 2009.

умовно кажучи, переважно україномовний Львів та Донецьк, де переважає російська, може справді скластися враження про існування двох Україн. Проте, на думку письменниці, між цими полюсами знаходиться величезний простір, мовою якого є суржик з більшим чи меншим відсотком української або російської.

Л. Масенко натомість наполягає на потребі розрізняти *інтерфероване* та *мішане* мовлення, причому обидва терміни висвітлює, з посиланням на світові соціолінгвістичні джерела, у п'ятому розділі монографії. Певними інтерференціями позначене мовлення більшості жителів України. Це пояснюється домінуванням російської мови в українському медіа- та поп-культурному просторі. Проте, як зазначає Масенко, було б некоректним закидати цій переважній більшості суржикомовність, тому що здебільшого йдеться не про змішування кодів, а лише про інтерфероване мовлення.

На відсутності розрізнення таких понять, як «інтерференція» та «конвергенція», дослідниця наголошує неодноразово та послідовно, говорячи, між іншим, що йдеться про дві різні, а то й протилежні соціо- та психолінгвістичні ситуації. «Нерозрізнення інтерферованого і мішаного мовлення, зарахування обох цих різновидів до суржику призводить до хибної, на наш погляд, тези про його абсолютне переважаючого у спілкуванні україномовної частини соціуму [...]» (с. 65), — зазначає Масенко. Далі авторка пише про необхідність установлення критеріїв для розрізнення такого мовлення, причому засадничим поняттям тут є так званий інтерференційний поріг.

Розглядаючи культурні феномени, авторка місцями вдається до узагальнень, з якими, проте, не завжди можна погодитися. Імовірно, що «українська» мова Тарапуньки з комічного дуєту Тарапуньки і Штепселя була максимально наближеною до російської з прагматичних міркувань бути зрозумілою на всьому просторі Радянського Союзу. Інтерферованість мов обох героїв не завжди відповідає картині, яку подає авторка. І російськомовний протагоніст (Штепсель) вдається до інтерферованого мовлення, тоді як мова Тарапуньки є подекуди майже бездоганною. Приклади протилежні тим, що їх наводить авторка, є скоріше винятками, проте вони не підтримують інституціоналізовану теорію змови проти українства. У цілому, Масенко описує те, на що звертає увагу Ю. Лотман у своїй монографії «Культура і вибух»², тобто загальний механізм зіткнення двох систем, яке по-

роджує щось квалітативно третє, хоча досить часто «третє» перебирає на себе назву одного зі вступних елементів (що, як переконливо показує Масенко, трапляється з українською мовою в (пост)радянській попкультурі, яку нерідко підмінюють суржи́ком). Логічнішим видається пояснення, що це робилося з розважальною метою (шовінізм і приниження українськості є певним побічним ефектом), або ж з метою порозуміння, оскільки йшлося про «загальносовєтські» передачі.

Іншим проблематичним питанням залишається так званий літературизований суржик і його дефініція, що розглядається у восьмому розділі. Чи можна вважати суржи́ком художню спробу його відтворення? І чи брати в такому разі до уваги його соціолінгвістичну дефініцію? Між наведеними авторкою прикладами можна знайти й такі, що не відповідають пропонованій соціолінгвістичній дефініції (тобто умова ідіолекту, подолання інтерференційного порога у напрямку до змішування кодів, який визначається змінами в морфології мови-субстрату під впливом мови-суперстрату). Визначає потреба становлення інших критеріїв, адже гібридне мовлення літературних творів є окремим явищем *sui generis*, саме так його слід розглядати.

Там, де увага дослідниці переноситься з мовознавчої площини у площину загальнокультурну, з'являються позитивістські, подекуди емоційно забарвлені твердження. Це зрозуміло, адже проблема суржи́ку є досить актуальною і стосується особисто кожного українця. Проте не варто забувати про наукову відстороненість від об'єкта досліджень. На сторінці 81, у розділі «Від напівмовності до знекультурення», авторка ставить в один ряд національну мову, культуру та ідентичність. Напрошується питання: чи завжди гібридне є чимось меншовартісним? Хіба не може гібридне бути частиною ідентичності, до того ж частиною невід'ємною і засадничою? Ряд прикладів із мовної та побутової практики показує, що це можливо (молодіжний сленг та деякі інші соціолекти). Як зазначає В. Сватонь, «ідентичність є насамперед ідеологічним конструктом. Разом з тим, людська істота в сучасному “постмодерному” світі часто є носієм кількох ідентичностей [...]»³. Однозначна ідентичність була можливою у первісному суспільстві, але аж ніяк у суспільстві модерному, тим більше в постмодерному.

Останній коментар стосується так званої «російської лайки», або ж «мату». Тут,

² Пор.: Лотман Ю. Культура и взрыв.— М., 1992.— С. 63.

³ Svaton V. Úvodem // Literatura na hranici jazyků a kultur / Ed. V. Svaton, A. Housková.— Praha, 2009.— S. 10.

здається, авторка некритично запозичує поширене в націоналістичних та консервативних колах твердження про неорганічність «російської лайки», яке не має під собою наукового підґрунтя, а спирається лише на емоції. Як відомо, до ненормативної лексики виховані та освічені люди не вдаються або вдаються дуже рідко, у виняткових ситуаціях надзвичайної емоційної напруги. Проте ця лексика широко використовується людським загалом: варто проїхати електричною трасою Київ — Бориспіль або ж ненароком підслухати розмову галицьких заробітчан у нічному транспорті в Празі, щоб переконатися, наскільки органічно подібні вислови стали частиною мовної практики українців. Не уникають їх також белетристи, і не мають уникати там, де це вважають за необхідне. Було б дуже зручно звести такий стан мовного побуту на зросійщення, «старшого брата», руйнівні процеси, світову антиукраїнську змову, постмодернізм і назвати це все «брудною москальською лайкою». Проте, зазирнувши в етимологічний словник чеської (sic!) мови, бачимо, що ці вислови (йдеться, зокрема, про табуйовані назви геніталій та процес їхньої інтеракції) — не угрофінські, китайські, карело-мінгрельські чи ще якісь чужинські запозичення (як це хочуть бачити

консерватори-пуристи), але мають праслов'янську основу (кмен), індосвропейські аналоги та поширення на переважній більшості сучасного слов'янського ареалу⁴. На подібні вирази можна натрапити також у «Словнику нецензурної лексики та її відповідників — “Українська (!) мова без табу”» Л. Ставицької (Київ, 2008).

Попри наведені вище зауваги, хочемо підкреслити однозначно позитивний внесок рецензованої монографії, адже потреба в подібному виданні відчувалася вже давно. Авторка не боїться порушувати з різних причин довго замовчувані теми, які є для значної частини українців травмуючими та болісними. Варто оцінити комплексний підхід (якому сприяє вже зазначена інтердисциплінарність), оперування обґрунтованими твердженнями, що спираються на великий масив матеріалів (наукові монографії, публіцистику, художню літературу, результати польових соціологічних опитувань і досліджень тощо). Книжка «Суржик: між мовою і язиком» постає як бажана «перша ластівка», що відкриває низку досі не порушуваних тем і окреслює ряд завдань для майбутніх праць у різних галузях гуманітарних досліджень.

О. СЕВРУК
(Прага)

⁴ Поп.: *Rejzek J. Český etymologický slovník*. — Praha, 2001. — С. 230, 246, 469.